

Makale Gönderim Tarihi: 21.12.2023

Yayına Kabul Tarihi: 31.01.2024

Araştırma Makalesi

AZERBAJYAN TOPRAKLARINDA 'İSKİT' İZLERİ*

Umut Üren**

ÖZ

Genel bir tarif ile Doğu Avrupa olarak nitelendirdiğimiz coğrafya, bozkır menşeli toplulukların tarihin oldukça erken dönemlerinden itibaren rağbet gösterdikleri ve yaşam alanı olarak tercih ettikleri bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Karadeniz'in kuzeyinde Kimmer olarak bildiğimiz bozkır kültürüne mensup topluluk, uzun bir süre bu toprakları egemenliği altında tutmayı başarmıştır. MÖ. VIII. yüzyıla gelindiğinde Kimmerlerin hâkim oldukları bu topraklar, Asya menşeli yeni bir bozkır toplumuna teslim oldu. Eskibatı'da "Skudai", "Skythai", Asur metinlerinde "Aşguzai", Pers tabletlerinde "Saka" ve Çinliler tarafından "Sai" gibi isimlerle kaydedilen bu yeni fatihler; İskitler olarak bildiğimiz bozkırlı göçebelere aittir. İç Asya'dan Tuna'ya kadar uzanan geniş topraklar, kısa sürede yeni efendilerinin kontrolüne girmiştir. Bölgedeki İskit hakimiyeti yalnızca Karadeniz'in kuzeyi ile sınırlı kalmayarak, Kimmer göçleri sonrasında, Ön Asya'da da kendisini hissettirmiştir. İskitlerin, günümüz Anadolu topraklarına inışı Kafkaslar üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu geçişin öncesi ve sonrasında kuzey Kafkasya düzlükleri İskitlerin Anadolu'ya gerçekleştirecekleri seferler için bir nevi askeri üs vazifesi görmüştür. Anadolu'da buldukları süre zarfında Urartu ve Asur gibi topluluklarla münasebetler tesis eden İskitlerin söz konusu faaliyetleri, yazılı kaynaklara yansıdığı gibi bu kayıtlara şahitlik edecek pek çok arkeolojik malzeme Anadolu ve Kafkasya'nın çeşitli yerlerinde gün yüzüne çıkarılmıştır. İskitlere yönelik mevcut veriler, inşa ettikleri yüksek medeniyete işaret eder niteliktedir. Bu vaziyet, İskitlerin kökenine dair gerçekleştirilen çalışmaları objektiflikten uzaklaştırarak, İranîlik ve Slavlık gibi tezlerin dillendirilmesine neden olmuştur. Bununla birlikte özellikle dil ve arkeolojik malzemeyi değerlendiren birçok araştırma, İskitlerin bir Türk topluluğu olduğu yönündeki savı diğer görüşlerin önüne geçirmektedir. Kaynaklarda İskitlerle alakalı olarak sunulan kültürel unsurların asırlar boyunca başka Türk toplulukları tarafından sürdürülmesi ise ayrı bir gerçekliktir. Türk kültür dairesi içerisinde gördüğümüz İskitler, Kafkasya ve Anadolu coğrafyasında kadim Türk izlerinin ilk temsilcileri arasında yer almaktadır. Bu çalışmada günümüz Azerbaycan topraklarındaki İskit varlığı; bölgedeki İskit kayıtları ve arkeolojik bulgular üzerinden tartışılmaya gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İskitler, Kimmerler, Azerbaycan, Kafkasya, Mingçeçevir.

TRACES OF 'SCYTHIAN' IN THE TERRITORY OF AZERBAIJAN

ABSTRACT

The generally geography defined as "Eastern Europe" emerges as a region where steppe-based communities have demanded and preferred as a living space since the very early periods of history. In the north of the Black Sea, the community belonging to the steppe culture, which we know as the Cimmerian, has managed to keep these lands under its sovereignty for a long time. These lands, which was dominated by the Cimmerians surrendered to a new steppe society of Asian origin in the 8th century BC. These new conquerors were Scythian nomads which recorded as "Skudai" in Western sources, "Aşguzai" in Assyrian

* Bu çalışma, 2-4 Haziran 2022 tarihlerinde Bakü'de düzenlenen INCSOS VII KARABAĞ: Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan "Kafkasya'da Kadim Avrasya Göçebelere: İskitler" başlıklı bildirin Azerbaycan toprakları özelinde sınırlandırılarak gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Tarih Bölümü, umuturen@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6808-1378.

texts, "Saka" in Persian tablets, and "Sai" by Chinese. The vast lands from Central Asia to the Danube soon came under the control of their new masters. The Scythian dominance in the region was not limited to the north of the Black Sea, but also made itself felt in Asia Minor after the immigration of Cimmerians. The entry of the Scythians into the territory of modern-day Anatolia was carried out through by the Caucasus. With this transition, the north Caucasus plains served as a kind of military base point for the expeditions of the Scythians to Anatolia. The mentioned activities of the Scythians, who established relations with communities such as Urartu and Assyria during their stay in Anatolia, were reflected in written sources. In addition many archaeological materials that testify to the records in the annals have also been found in various parts of Anatolia and the Caucasia. The available data of the Scythians indicate the high civilization which they had. This situation has led to the fact that the studies on the origin of the Scythians have been removed from objectivity and theses have been submitted that they are of Iranian or Slavic origin. However, many studies, especially evaluating the language and archaeological material, highlight the thesis that the Scythians were a Turkish community. It is fact that the cultural elements presented in the sources as related to the Scythians had been maintained by other Turkish communities for centuries. The Scythians, whom we count in the Turkish cultural department, are among the first representatives of the Turkish traces in Caucasia and Anatolia. In this paper, the Scythian presence in the territory of today's Azerbaijan has been tried to be evaluated based on Scythian records and archaeological material in the region.

Keywords: Scythians, Cimmerians, Azerbaijan, Caucasia, Mingachevir.

Giriş

Avrasya bozkırları Kimmer egemenliğinin ardından MÖ. VIII. yüzyıldan itibaren "İskit" adı ile kaynaklarda öne çıkmaya başlayan yeni bir bozkır topluluğuna ev sahipliği yapmıştır. Asya içlerinde yaşanan bir takım siyasi gelişmeler "İskit" adı altında bir araya gelen boyların hızlı bir şekilde Karadeniz'in kuzey kuşağına itilmeleri ile neticelenmiştir. İskit izlerine rastladığımız farklı kaynak kümeleri bu konar göçer toplulukların batıya sürüklenişlerinin temelinde farklı unsurları öne çıkartmaktadır. İskitler konusunda, hiç kuşkusuz, en önemli birinci el kaynak konumunda bulunan Herodotos, vaktiyle Asya içlerinde yaşayan bu toplulukların batı eksenindeki göçlerine Massaget savaşlarının neden olduğunu belirtmektedir (Herodot, IV-11). Çin kaynakları ise bu hususta Hsiung-nuların Çin ile mücadelelerini hesaba dahil etmektedir. Görüldüğü üzere sınırlı sayıda yazılı kaynak, İskit göçlerinin tetikleyici unsurlarına dair net bir tablo sunmamaktadır. Muğlak ifadeler bir kenara bırakılırsa, İskit adı altında anılan boylar konfederasyonunun oldukça kısa bir zaman dilimi içerisinde eski Kimmer yurtlarını zapt etmeleri gerçeği ile karşılaşırız. İskitlerin Kimmer topraklarını elde edişleri yalnızca Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelerle sınırlı kalmamış, bir süre sonra günümüz Anadolu'sunda da iki göçebe topluluğun savaşlarına dair kayıtlar tutulmuştur. Anadolu'daki Kimmer-İskit mücadelesi ve aşağıda yer vereceğimiz Herodot'un anlatısı İskitlerin Kafkasya üzerinden Trans-Kafkasya ve Anadolu'ya inişlerinin, bir kaçma-kovalama hadisesi çerçevesinde yorumlanmasına neden olmuştur.

Kafkasya'daki İskit Güzergahı

Kimmerlerin günümüz Anadolu topraklarına geçişlerinin ardından Kafkasya'daki çeşitli hatlar üzerinden Ön Asya'ya inen İskit boylarının hareketi için Herodot'un anlatısı elimizdeki yegâne metindir. Hadisenin tek kaynağı Herodot'a itibar eden pek çok araştırmacı bu göç hareketini Kimmerlerin Anadolu'ya kaçıışı ve İskitlerin onları

kovalaması ile açıklamıştır. Ancak Artamanov, Kimmer ve İskitlerin Anadolu topraklarına girişlerinin arasında en az 50 yıllık bir zaman farkı olduğunu bildirerek, Ön Asya ve Anadolu'daki İskit seferlerinin temelinde başka nedenler aramıřtır¹. Nitekim Herodot da İskitlerin Ön Asya'yı istilasının aslında rastgele bir gelişme olmadığının altını çizerek, bilinçli bir istila hareketine gönderme yapmaktadır. Ona göre, bu atlı göçebelerin yollarını şaşırması gibi bir durum söz konusu değildir (Herodot, IV-12). Ön Asya'daki İskit hareketlerine yönelik çalışmaların çoğunda, ısrarla, seferlerin yalnızca yağma ve ganimet odaklı oldukları değerlendirilmiş ve İskitlerin bölgedeki kalıcılığı noktasında zayıf neticeler doğurduğuna yönelik ifadelere yer verilmiştir. Çernikov ve Artamanov gibi nadirattan sayabileceğimiz bazı alimler ise İskit göçebelerinin bölgeye inişlerinin sistematik fetih hareketleri bağlamında okunabileceğini savunmuşlardır. (Çernikov, 1965, s.78; Artamanov, 2020, s. 32). Aşağıda tafsilatlı bir şekilde değineceğimiz arkeolojik bulgular, Çernikov'un yaklaşımına daha yakın bir gerçeikle bizi buluşturmaktadır.

Ön Asya ve Kafkasya'daki İskit savaşlarının ve varlığının daha sağlıklı değerlendirilebilmesi için sefer güzergahlarına bir kez daha göz atmak gerekmektedir. Kimmerleri kovalama iddiasının kaynağı Herodot, "Kimmerler kaçarlarken kıyı boyunu bırakmamışlar" ifadelerini sunmuştur (Herodot, IV-12). Yine Ona göre İskitler de bu kovalamacada "Kafkasları sağ yanlarına alarak" takibi sürdürmüşlerdir (Herodot, IV-12). Erken dönem yazılı kaynaklarında İskitlerin Anadolu topraklarına girişine dair bu tek anlatıyı arkeolojik verilerle yeniden gözden geçirmek gerekmektedir.

İskit arkeolojisi ve tarihi noktasında oldukça önemli çalışmalara imza atan Krupnov, Trans-Kafkasya'daki İskit askeri seferleri için dört güzergâhı öne çıkartarak; Derbent, Daryal, Modern Gürcü Askeri Yolu ve Oset Askeri Yolu'nu işaret etmiştir (Murzin, 1990, s.41). Günümüz Gürcü topraklarında yer alan Samtavro ve Azerbaycan'daki Mingeçevir bulgularını karşılaştıran Piotrovskiy, arkeolojik veriler arasındaki bazı farklılıkları İskitlerin geniş bölgedeki nüfuzuna ve Trans-Kafkasya'ya farklı güzergahları kullanarak inmelerine bağlamış ve İskitlerin birden çok yol vasıtasıyla Ön Asya ve Anadolu'ya indiklerini bildiren Krupnov'un tezine destek olmuştur (Piotrovskiy, 1954, s. 141). Kimmer ve İskitlerin Kafkasya üzerinden hareketlerinin farklı ve bağımsız hareketler olduğu fikrini savunan Artamanov da her iki göçebe topluluğunun ayrı rotalar kullandıklarına inanmaktadır (Artamanov, 2020, s. 31). Hem Herodot'un eski verilerini hem de kendisine çağdaş çalışmaların sonuçlarını değerlendiren Murzin ise Eski Çağ müellifimizin yukarıda yer verdiğimiz ifadelerine, Gürcü kaynağı Kartlis'teki önemli bir ayrıntıyı dahil ederek, İskit güzergahını tespitinde önemli bir katkı sağlamıştır (Murzin, 1990, s. 42). Gürcü kroniğinde Trans-Kafkasya topraklarında gösterilen Targamosların, kaynakta anakronik bir şekilde "Hazar" adıyla anılan İskitlerle savaşlarının anlatıldığı satırlar, Herodot'un anlatısını hatırlatır niteliktedir. Kartlis'te ilgili kısım şu şekildedir:

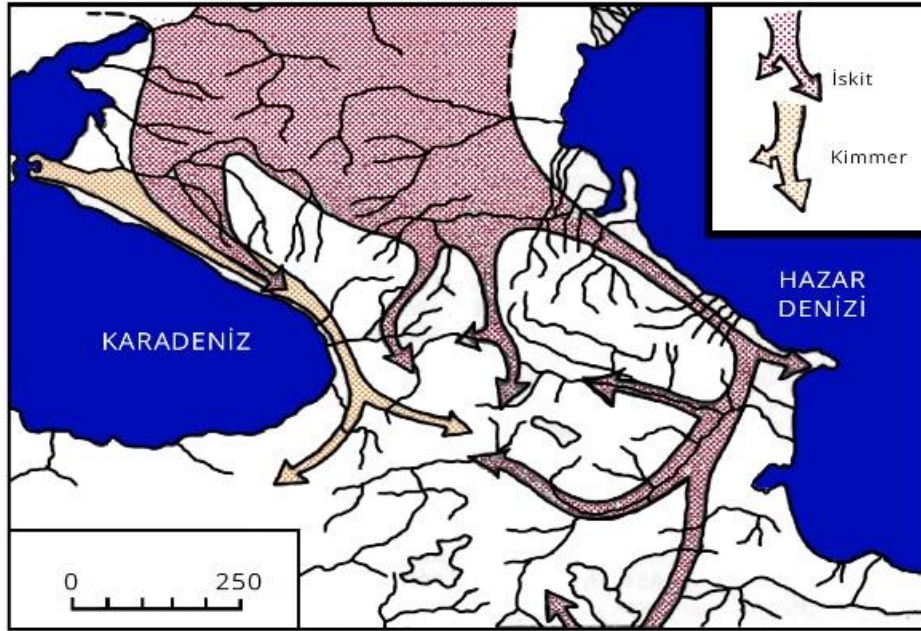
"...Daha sonra Hazarlar kendilerine bir kral seçerek; herkes ona tabi oldu. Sefere koyulan Hazarlar, Derbent olarak adlandırılan Deniz Kapısı'ndan güneye geçtiler. Targamoslar sayıca çok kalabalık olan Hazarlara karşı herhangi bir direniş gösteremediler

¹ Ön Asya ve Anadolu'ya gerçekleştirilen İskit göçlerinin yalnızca askeri nitelikli olmadığını bildiren Artamanov bir dizi ihtimal üzerinde durmuştur. Kalabalık nüfus, "askeri demokrasi" denilebilecek; savaşçılık ile ganimetin mesleki bir unsur haline gelişi gibi zayıf bulduğu etkenleri belirttikten sonra kuzey bozkırlarında yaşanan kuraklık sorununu öne çıkartmış hem Kimmer hem de İskit göçlerine bunun neden olabileceğini bildirmiştir (Artamanov, 2020, s. 32-34).

ve Hazarlar, Targamosların tüm topraklarını ele geçirdiler, Ararat ve Masis kasabalarını ve bundan başka kuzeydeki bütün şehirleri yağmaladılar.” (Kartlis Tskhovreba, 2014, s. 17).

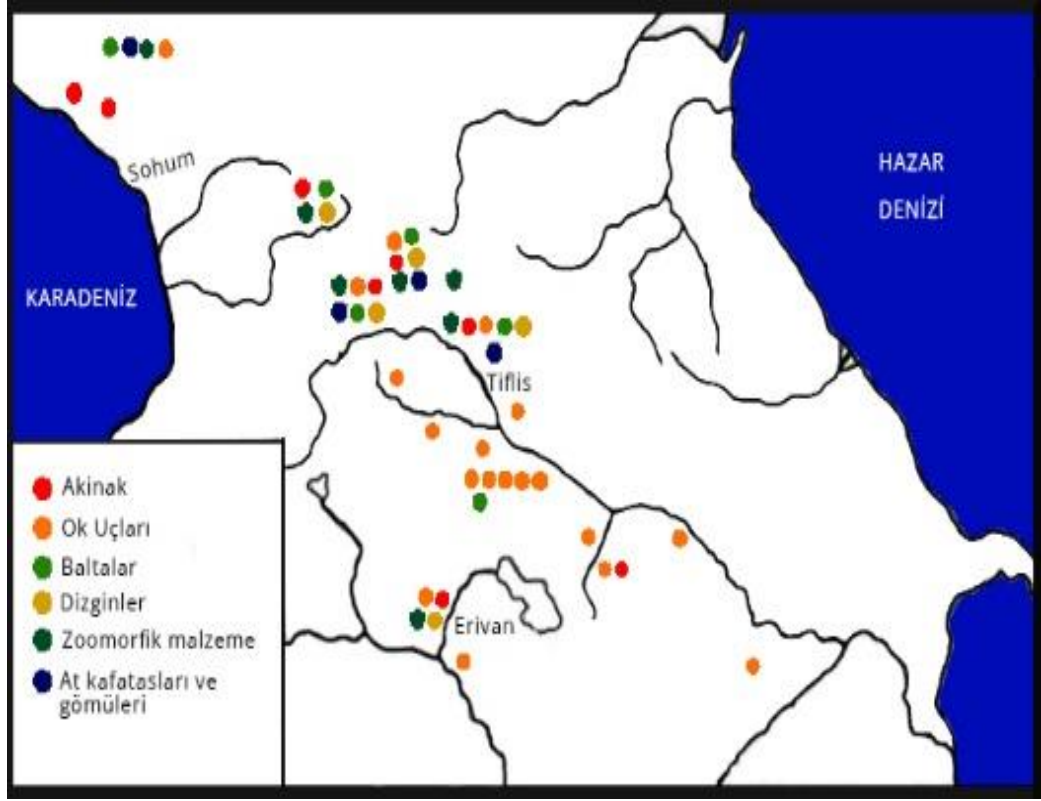
“Hazarlar, her iki yolu da Deniz Kapısı/Derbent ve Aragvi kapısı olarak bilinen Daryal’ın kontrolünü sağladılar. Hazarlar, Targamoslar’ın ülkesini yağmalayıp seferlerini arttırarak esirlerini çoğalttılar. Onlara karşı koyamayan Targamoslar, Hazarlara tabi hale geldiler.” (Kartlis Tskhovreba, 2014, s. 17).

Gürcü kroniğinde, Hazar adıyla anılan İskitlerin güneye doğru hareketlerinde özellikle Derbent ve Daryal’ı kontrol altına almalarının üzerinde durulmuştur. Pogrebova arkeolojik bulgu yerleri üzerinden bazı izahlarda bulunarak, İskit seferlerinde Orta ve Batı Kafkasya’dan geçen yolların daha fazla öne çıktığını bildirmiştir (Murzin, 1990, s.42). Bu bakımdan Krupnov’un askeri seferler için hazırladığı harita ile Pogrebova’nın Trans-Kafkasya’daki İskit bulgularını işaretlediği haritaların birbiri ile uyum içerisinde olması son derece kıymet kazanmaktadır (Bk. Harita:1-2). Krupnov ve Pogrebova’nın verilerini kullanan Murzin, özellikle Doğu Kafkas rotasının İskit seferlerinin ilk evrelerinde kullanıldığını altını çizmiştir (Murzin, 1990, s. 42). Nitekim Derbent üzerinden gösterilen Doğu Kafkas rotasındaki yol, arkeolojik bulgu bakımından da diğer alanlara nispeten daha zayıf kalmaktadır. Derbent etrafında İskit çağına tarihlenen sınırlı sayıda bulgudan²; savunma surları ilk İskit akınları dönemiyle ilişkili olmalıdır (Tuallagov, 2017, s.38).

Harita.1: Krupnov'un İskit seferleri için hazırladığı harita. (Murzin, 1990, s.43)

² Artamanov, İskitlerin Ön Asya'ya göçleri hakkında tek malumatın Hazar Denizi kıyısından izledikleri yol olduğunu ancak bu güzergâh üzerinde de bıraktıkları bir iz rastlanmadığını ifade etmiştir (Artamanov, 2020, s. 34). Özellikle kazı bilim destekli diğer çalışmalara da göz attığımızda Hazar kıyısındaki İskit izlerinin azlığı dikkat çekmektedir.

Harita.2: Pogrebova'nın Trans-Kafkasya'daki İskit bulgu alanları haritası. (Murzin, 1990, s.43)

Trans-Kafkasya'daki İlk Bilgiler

Giriş kısmında zikrettiğimiz Grek ve Çin kaynaklarının yanı sıra özellikle Trans-Kafkasya ve Ön Asya'daki İskit faaliyetleri için Asur ve Pers vakayinamelerine bakılmalıdır. Asur çivi yazılı metinlerinde, Kafkasya üzerinden gerçekleşen göçlerle bölgedeki savaşlara dahil olan Kimmer ve İskit topluluklarına dair önemli ayrıntılara ulaşılmaktadır. Bu metinlerde karşılaşılan "Aşguzai" kaydı pek çok araştırmacı tarafından İskitlerle alakalandırılırken, "Gimirrai" olarak kaydedilen boylar için de Kimmerler önerilmiştir. Yine bölgedeki İskit varlığına dair Urartuların Horhor yazıtlarındaki "İş-gı-gulu ülkesi" gibi tanımlamalar dikkat çekmektedir.

Sözünü ettiğimiz Asur metinlerindeki Kimmerlerle alakalı ilk kayıt MÖ. 722-715 tarihli hadiselerle bağlantılıdır (Çernikov, 1965, s.82). Buna göre Urartuların kralı I. Rusa Kimmerler tarafından mağlup edilmiş ve akabinde Asur-Kimmer mücadelesinin önü açılmıştır. Asurlar, kralları II. Sargon zamanında, MÖ. 714 yılında Urartular karşısında galip geldiklerinde, topraklarının kuzey sınırları "Gimirrai" olarak ifade edilmiş Kimmerler tarafından tehdit altındaydı. Bu metinlerde söz konusu kayıtlar ile Urmi bölgesi ve Mana topraklarındaki Kimmerler kastedilmektedir (Piotrovskiy, 1954, s. 144). Asur İmparatorluğunun özellikle kuzey sınırlarının Kafkaslar üzerinden gelen Kimmer tehlikesi ile baş başa kalması onları eski düşmanları olan İskit ittifakına yöneltmiştir. Artamanov, Asur vesikalarındaki İskit kayıtlarının çok daha erken tarihli olduğuna vurgu yaparak, ilk

defa MÖ. 770'lerde İskitlerin Med ve Manna kralları ile ittifak halinde Asur'a karşı savaşlarının kaydedildiğini bildirmiştir (Artamanov, 2020, s. 37).

Asurların bir taraftan Med diğer yandan da Kimmer baskısı altında bulunduğu günlerde imparator Asarhaddon, İspakai'nin oğlu Bartatua ile anlaşarak İskit desteğini sağlamıştır. Med ve Kimmer savaşlarında Bartatua'nın yardımına mazhar olan Asarhaddon bu ittifakın diyeti olarak kızını İskit kralı ile evlendirmiştir (Belyavskiy, 2011, s. 52). Neticede Asur tarafından bölgede tanınan bir İskit krallığı ile birlikte Med ve Kimmerlere karşı savaş başlatılmıştır. Bir Babil vesikasında "Kimmerler Asur'a gittiler ve orada katledildiler" kaydı bu hadiselerle ilişkili olmalıdır (Piotrovskiy, 1954, s. 145). Asur ile olan dostluğu bir müddet daha sürdüren İskitler, liderleri Madia öncülüğünde MÖ. 650-640'larda Kimmer ve Trerlere karşı bir dizi başarı da elde ettiler. MÖ. 623-622 tarihindeki Medlerin Ninova kuşatmasında da Asurlar, İskit yardımı sayesinde kurtulabilmişlerdi (Belyavskiy, 2011, s. 52). Ancak özellikle Babil'in önemli bir güç olarak yükselmesi ve Medlerle birlikte hareket etmelerinin ardından İskitler de Asur iş birliğinden ayrılarak bu yeni koalisyona dahil oldular. MÖ. 612 yılında Ninova bu sefer üçlü müttefiklerin kuşatması neticesinde düşmüş ve Asur İmparatorluğu giderek güç kaybetmiştir³. Asur'un düşüşünün ardından İskitler, Babil'e sağladıkları desteklerin karşılığı olarak Manna ve Urartu topraklarında hak iddia etmişlerdir. Yaklaşık on yıl daha süren ortak hareketlerin ardından Babil ile İskitlerin arası açılmış ve özellikle Med kralının olumsuz girişimleri neticesinde İskitler Ön Asya'daki son günlerini yaşamaya başlamışlardır. Med kralı Kiaskar'ın MÖ. 595-594 senesinde İskit krallarını öldürmesi, İskit bağlılığındaki boyların dağılmasını hızlandırmıştır (Herodot, I-106).

İskitlerin Trans-Kafkasya ve Anadolu'daki hatıraları, yazılı kaynaklardaki parçalı ifadelerle birlikte açılan bir takım mezar alanları ve buralardan elde edilen bulgularla daha net bir görüntüye kavuşmaktadır. Konuya dair bilgi aktaran yazılı kaynaklar ile Trans-Kafkasya ve Ön Asya'daki arkeolojik malzemenin eş zamanlılığı İskit hareketlerinin takibini mümkün kılabilmektedir (Murzin, 1990, s. 41). Araştırmacılar tarafından Ön Asya'daki İskit etkinliğinin en çarpıcı kalıntıları, Urartu'nun kuzey sınırına yakın Karmir Blur'da (Teişebai) ve Ziviye hazinesinde aranmaya çalışılmıştır (Phillips, 1976, s. 135). Nitekim Belyavskiy'in Asur mirasından İskitlere düşen pay olarak dile getirdiği bu arazilerde Karmir Blur ve bazı diğer kalelerde İskit garnizonlarının bulunduğu bilinmektedir (Belyavskiy, 2011, s. 60). Karmir Blur kazıları 1939-1949 yıllarında Piotrovskiy tarafından gerçekleştirilmiştir. Kalıntılar arasında, harap olmuş şehrin duvarlarında ve bazen de ateş oklarıyla yakılıp yıkılmış ahşap çatılarında çok sayıda İskit tipi ok ucu gün yüzüne çıkarılmıştır (Phillips, 1976, s. 135; Galanina, 2006, s.11). Karmir Blur kazılarında İskitlere atfedilen çok sayıda malzeme bilim aleminin hizmetine sunulmuş ve kale, İskitlerin Trans-Kafkasya'daki Urartu idari merkezleri ile bağlantılı olduğunun bir kanıtı olarak yorumlanmıştır (Piotrovskiy, 1954, s. 149). İskitlerin, Urartu

³ Belyavskiy, Med kralı Kiaskar'ın gayretleri neticesinde İskit önderi Madia'nın bu kuşatmada Babil-Med ittifakında katıldığını bildirmiştir (Belyavskiy, 2011, s. 54).

arazisindeki kaleleri zaptı ve bölgedeki izlerine dair Çavuştepe⁴, Ayanis⁵, Toprakkale⁶, Yoncatepe⁷, Aşağı ve Yukarı Anzaf⁸ kalelerindeki İskit tipi bulgular da bu hareketler kapsamında değerlendirilmektedir (Özgül, 2022, s. 609).

Teyşebani'nin zaptı kuvvetle muhtemel İskitlerin güneye doğru seferlerinin ilk dönemlerinde gerçekleşmiştir. Piotrovskiy bu yıkımı MÖ. 7. yüzyıl ortaları yahut 6. yüzyıl başları olarak tarihlemiştir (Piotrovskiy, 1954, s. 141; Galanina, 2006, s.11). İskit savaş aletlerinin yanında Teyşebani kazılarında üç farklı tipteki İskit at başlıkları da önemli bulgular olarak öne çıkmaktadır. Teyşebani bulgularını yorumlayan Artamanov, bunları İskit sanatının en eski örnekleri arasında değerlendirerek, boynuz ve kemikten yapılmış eşyaların işlev ve üslup bakımından Kuzey Karadeniz'deki İskit örnekleriyle örtüştüğünü ifade ederek kültürel devamlılığa vurgu yapmıştır (Artamanov, 2020, s. 60).

Eski Manna topraklarındaki Ziviye hazinesi, Asur mücevherlerinden, İskit metal işlerinden ve Urartu etkisi gösteren bazı yerel eserlerden mürekkeptir⁹. Ghirshman, hazinenin Bartatua ile evlenecek olan Asarhaddon'un kızının çeyizinin bir parçası olabileceğini ve İskit gücünün çöküş günlerinin hatırası olabileceğini öne sürmüştür (Phillips, 1976, s. 136). Bundan başka diğer araştırmalarda da hazinenin Bartatua yahut oğlu Madia'ya ait olabileceği tezleri dile getirilmiştir (Muscarella, 1977, s. 205; Galanina, 2006, s. 10). İskit krallığını merkezileştiren Piotrovskiy buradaki cenaze bulgularının çoğunu Asur topraklarında gerçekleştirilen savaşlarda ele geçirilen ganimetler olarak yorumlamıştır (Murzin, 1990, s. 44). Araştırmacıların Ziviye bulguları ile ilgili olarak vardıkları müşterek sonuç buranın mutlak suretle zengin bir İskit yöneticisine ait olduğu yönündedir. Nitekim ölü gömme gelenekleri ve bulgular bu konuda şüpheye mahal bırakmamaktadır (Muscarelli, 1977, s. 205). Özellikle Ziviye'den elde edilen eserler,

⁴ Van'ın Gürpınar ilçe sınırları içerisinde yer alan ve II. Sarduri'nin adıyla; Urartu yazıtlarında "Sardurihili" olarak da geçen kaledeki kazı çalışmaları 1960'ların başlarından itibaren Afif Erzen tarafından yürütülmüştür. 1968 yılı kazı sonuçlarının değerlendirildiği raporda İskit tipi ok uçlarının çokluğuna işaret edilmiştir (Erzen, 1968, s. 79).

⁵ Van Gölü'nün doğu kıyısındaki Ağartı köyü yakınında kayalık bir tepe üzerinde inşa edilmiş olan kaledeki çalışmaların bir kısmı A. Çilingiroğlu tarafından gerçekleştirilmiştir. Ayanis'teki (Rusaşinili) bulgular arasında çok sayıda İskit tipi ok ucu dikkat çekmektedir (Çilingiroğlu, 2005, s.63-65).

⁶ 1959 yılından itibaren Toprakkale'de (Rusaşina) kazı çalışmalarını gerçekleştiren A. Erzen'e göre "çok sayıdaki amorf demir ve mızrak ve ok uçları, Toprakkale'nin bir İstila sonucunda yıkıldığını açıkça belgelemektedir" (Erzen, 1981, s.70).

⁷ Van'ın 9 km. güneydoğusunda yer alan Yoncatepe Kalesinde O. Belli tarafından gerçekleştirilen çalışma sonuçlarına Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün hazırladığı *Kazı Sonuçları Toplantısı*'nin ilgili sayılarından ulaşılabilir (E. Kavaklı ile 2000: 21/1, 2001: 22/1), (O. Belli, 2002: 23/2, 2003: 24/2, 2009: 30/1, 2010: 31/1, 2011: 32/1) ve (M. Tozkoparan ile 2004: 25/2, 2005: 26/1, 2006: 27/1, 2007: 28/1). O. Belli, kalenin yıkımındaki İskit etkisini şu satırlarla ifade etmektedir; "Yoncatepe Sarayı'nın ne zaman kurulduğunu şimdilik kesin olarak bilemiyoruz. Ancak saray yerleşmesinin hemen kuzey eteğinde bulunan nekropol alanındaki birçok mezar, MÖ. 1. binyılın başlarından beri kullanılmıştır. Saray, MÖ. VII. yüzyılın sonlarında Doğu Anadolu Bölgesi'ne kuzeyden ve doğudan bir çekirge sürüsü gibi giren İskitler tarafından diğer Urartu kaleleri ile birlikte yakılıp yıkılmıştır" (Belli, 2010, s.99).

⁸ Anzaf Kalelerinde 1991 yılındaki kazılardan itibaren O. Belli tarafından gerçekleştirilen çalışma sonuçları, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün hazırladığı *Kazı Sonuçları Toplantısı*'nda yer almaktadır (1993: 14/1, 1994: 15/1, 1995: 16/1, 1995: 17/1, 1997: 18/1, 1998: 19/1,1999: 20/1, 2006: 27/1, 2007: 28/1, 2009: 30/1). Aşağı ve Yukarı Anzaf Kalelerindeki kazı çalışmalarına yer veren aynı külliyyatın 2000: 21/1, 2001: 22/1, 2002: 23/2, 2003: 24/2, 2004: 25/2 ve 2005: 26/1 sayılarındaki raporlar ise Oktay Belli ve Alparslan Ceylan tarafından hazırlanmıştır. Van Gölü'nün doğusunda yer alan bu Urartu kalelerindeki İskit saldırılarının izlerine dair zikredilen raporlara bakılabilir. İskit saldırısına uğrayan bu Urartu kalelerindeki askeri nitelikteki bulguların yanında gündelik hayata dair bazı ziyet eşyalarının varlığı da dikkat çekmektedir (Belli & Ceylan, 2002, s. 277).

⁹ Ziviye'deki bulguların menşei ve hazinenin tarihlendirmesi hususundaki tartışmalar için Muscarella'nın çalışmasına bakılabilir (Muscarella, 1977, s. 197-219). Tarihlendirme konusunda Ghirshman'ın MÖ. VII. yüzyıla ve daha da daraltılmış hali ile MÖ. 625 yılındaki İskit müdahalesi ile ilişkilendirerek sunduğu tarih en çok taraftar bulandır.

araştırmacılara kadim Manna toprakları merkezli bir İskit krallığının varlığını tahayyüle itmiştir. Asur vesikalarında İskit yöneticilerinin “kral” gibi unvanlarla anılması, “İşguzai krallığı” şeklindeki ifadeler Dyakanov gibi araştırmacıları bu konuda tezler üretmeye sevk etmiştir. Artamanov da İskitlerde İspakai adlı “lider” rolündeki bir yöneticinin ardından başa geçen Bartatua'nın “kral” olarak tanımlanmasını, fethedilen topraklarda yönetim değişikliğine gittikleri şeklinde değerlendirmiştir (Artamanov, 2020, s. 39). Üzerinde durulan konulardan biri Manna yöneticilerinin ittifak arayışı içinde bulunmaları ve İskitlerin de müttefik sıfatıyla bölge siyasetine dahil oldukları yönündedir. Dyakanov, Ön Asya kaynaklarını analizle birlikte İskit krallığının merkezini Kür Nehri'nin orta kesimlerinde yerleştirmiştir (Murzin, 1990, s. 45). Vinogradov ise Asur vesikasındaki “İşguzai krallığı”na ana Kafkas sıradağlarının kuzeyinde aramıştır. Galanina da Asur kaynaklı bu krallığın Manna civarında olduğunu kabul eden araştırmacılar arasındadır (Galanina, 2006, s.10). Manna'nın hemen kuzeyindeki Kura boyları merkezli İskit krallığı varlığını sorgulayan Pogrebova, tarihlere hususunda daha temkinli davranarak MÖ. VI. yüzyıldan erken bir dönemde kalıcı bir İskit popülasyonunun görülmediğini öne sürmüştür.

Günümüz Anadolu topraklarında 28 yıl¹⁰ varlık gösteren İskitlerin temasta buldukları topluluklar söz konusu dönemin Ön Asya'daki en büyük imparatorlukları konumundadır. Urartular, Asurlular ve Medler bu toplulardan en güçlü olanlar arasında sayılabilir. Özellikle Medlerin zayıflamasına neden olacak, İskit boylarının bölgeye inışı, eskiçağ Anadolu'sunda derin tesirler bırakacak niteliktedir. Dönemin yazılı kaynakları bölgedeki İskit akınlarının Mısır topraklarına kadar ulaştığına dair ifadeler barındırır da İskit hatıraları bakımından Doğu Anadolu ve Trans-Kafkasya topraklarının ayrı bir yeri bulunmaktadır¹¹. MÖ. IV. yüzyıl başlarında dahi Ksenophon, Anadolu'daki “İskit” adını vurgulayarak bu atlı göçebe hareketlerinin bölgede gelip-geçici nitelikte olmadığını gözler önüne sermiştir.

Anadolu ve Trans-Kafkasya topraklarında İskitlerin geçirdiği zaman da buradaki tartışmalar dahilinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Herodot, Pompeius Trogus gibi eski çağ yazarlarının 15-28 yıl gibi ifadeler sunmasının yanında, Çernikov özellikle arkeolojik malzemeler üzerinden elde ettiği sonuçlarla İskitlerin Ön Asya'da bir asırdan fazla varlıklarını muhafaza ettiklerini iddia etmiştir (Çernikov, 1965, s. 77). Aynı şekilde Artamanov da İskitlerin, Ön Asya ve Anadolu'da bir asır boyunca süren hadiseler dahil olduklarını belirterek, bölgedeki hareketlerinin yalnızca Kafkasya üzerinden gerçekleştirilen seferler olarak yorumlanmasının güç olduğunu ifade etmiştir (Artamanov, 2020, s. 31).

¹⁰ İskitlere dair kaleme alınmış çalışmaların tamamına yakınında geçen 28 yıl ifadesi Herodot'un anlatısına dayanmaktadır (Herodot, IV-1). Belyavskiy, Herodot kaynaklı bu anlatının başlangıç yılı olarak MÖ. 623-622 tarihli Ninova'nın İskitler tarafından kurtuluşunu yerleştirmekte (Belyavskiy, 2011, s. 52) ve bu periyodu MÖ. 595-594'e kadar götürmektedir (Artamanov, 2020, s. 40, 43).

¹¹ Türk bilim insanları tarafından özellikle günümüz Anadolu topraklarındaki İskit varlığı ve hatıralarını sorgulayan oldukça kıymetli çalışmalara sahibiz. Kimmer ve İskitlere dair; Prof. Dr. Afif Erzen, Prof. Dr. M. Taner Tarhan, Prof. Dr. Altan Çilingiroğlu, Prof. Dr. Alparslan Ceylan, Prof. Dr. Oktay Belli, Prof. Dr. İlhami Durmuş, Prof. Dr. Ekrem Memiş, Prof. Dr. Şevket Dönmez, Prof. Dr. A. Tuba Köse, Prof. Dr. Yavuz Günaşdı, Doç. Dr. Oktay Özgül, Doç. Dr. Nezahat Ceylan ve Doç. Dr. Kadir Toptaş'ın çalışmaları bu bakımdan önem arz etmektedir.

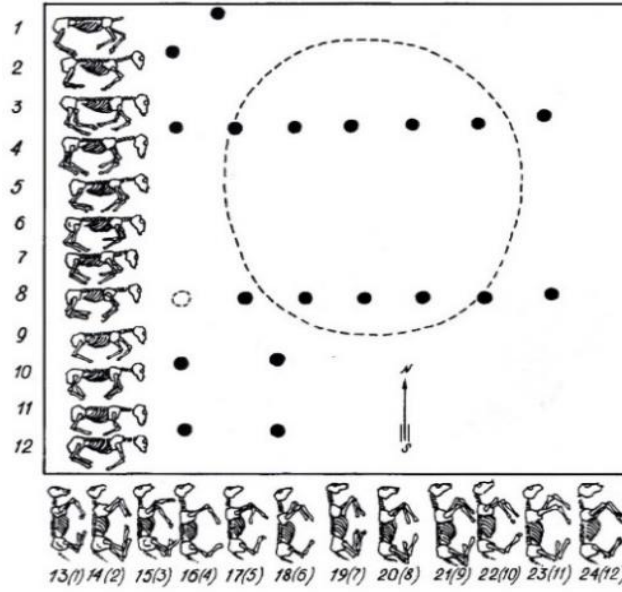
Kuzey Kafkasya'daki Kurgan Alanları

İskitlerin Kafkasya ve Anadolu'daki hareketlerinin tespiti hususunda yazılı vesikalar dışında en önemli kaynak kümemizin arkeolojik bulgular olduğunu ifade etmiştik. Kurgan kültürünün temsilcilerinden biri olan İskitlere atfedilen ve günümüzde dahi şöhretini koruyan pek çok kazı alanının varlığı bilinmektedir.

Doğu bozkırları söz konusu olduğunda Esik ve Pazırık Kurganları, elde edilen bulgular itibariyle en fazla gündemde kalanlar olarak değerlendirilebilir. Bunlarla beraber İskitlerin yayıldıkları coğrafya göz önüne alındığında en genel hatları ile İç Asya'dan Adriyatik sınırlarına kadar uzanan bir alan araştırmacıların muhatabıdır. Bu geniş coğrafyada İskitlerin en yoğun biçimde zikredildikleri saha olarak da Karadeniz'in kuzeyindeki, günümüz Ukrayna ve Batı Rusya topraklarını sınırlandırabiliriz. İskitlerin ağırlıklı olarak faaliyet gösterdiği bu bölgede MÖ. VII ve VI. yüzyıllara tarihlenen kurgan sayısının sınırlılığı ilk bakışta ilginç gelmektedir. Melyukova, bu döneme ait İskit kurganı sayısının aşağı yukarı 20 kadar olduğunu ifade etmiştir (Melyukova, 2014, s. 146). Bu durum ilk İskit göçebelerinin bölgede tutunma çabalarıyla izah edilebilir. Diğer ihtimal ise baskın İskit unsurlarının söz konusu tarihlerde Karadeniz'in kuzeyinden ziyade Kafkasya ve Ön Asya'ya yönelmiş olmasıyla açıklanabilir. Nitekim MÖ. IV. yüzyıla geldiği vakit, Karadeniz'in kuzeyinde İskitlere ait olduğu söylenen kurgan sayısında müthiş bir artış söz konusudur. Aynı tarihler tıpkı Karadeniz'in kuzeyindeki yerlerde olduğu gibi Kafkasya sahasında da İskit kurganlarının sayısının arttığı dönem olarak dikkat çekmektedir.

Kafkasya'da Kuban sahasından itibaren rastlanılan İskit kurganları, elde edilen arkeolojik malzeme bakımından Karadeniz'in kuzeyindeki bulgu alanlarıyla baş eder zenginliktedir. Melyukova bu hususta, Melgunov Kurganı haricinde hiçbir İskit kurganının Kuban'da açılan mezarlarla kıyaslanamayacak nitelikte olduğunu savunmuştur (Melyukova, 2014, s. 146). Kuban civarındaki İskit kurganlarını değerlendiren araştırmacılar İskitlerin MÖ. VII. yüzyıldan itibaren bölgede rol oynadıklarını düşünmüşlerdir (Tuallagov, 2017, s.37). Nitekim Kuzey Kafkasya topraklarında isimlerine yer vereceğimiz bazı kurgan alanları bu tarihlemeyi destekler niteliktedir.

Kafkasya'da MÖ. VII. yüzyıl ortalarına tarihlenen Stravropol yakınlarındaki Krasnoye Znamya Hutor'da ve Kuban boyunda yer alan Kelermes kurganlarında elde edilen bulgular, Ulskiy Aul kalıntıları ile Kostromskaya Kurganları, bölgenin farklı zaman dilimlerinde İskit göçebeleri için kalıcı bir yurt haline dönüştüğüne şahitlik etmektedir. Bunlar arasından dört büyük Kelermes kurganında en dikkat çekici unsurlardan biri at kurbanlarına ait bulgulardır. Veselovski'nin açtığı 1 nolu kurganda 24, Schultz'un 4 nolu kurganından 14 at kurbanı kalıntısı elde edilmiştir (Galanina, 2006, s. 36).

Görsel.1: Veselovski'nin 1 Nolu Kelermes Kurganında at gömüleri (Galanina, 2006, s. 29).

Kelermes'ten daha geç bir döneme tarihlenen Ulskiy Aul'da, at kurbanı ritüelinin çok daha büyük boyutlara ulaştığı gözlemlenmiştir. Büyük höyüğün etrafında sıralanmış 400'den fazla at kurbanı bu durumu göstermektedir (Galanina, 2006, s.44). Kelermes ve Kostromskaya'da ve Dinyeper sahasında Melgunov'un emriyle açılan Litoi Kurganından, vahşi hayvanları temsil eden altın işi ya da Asur türünden veya Urartu mızrak ucu gibi sivrilmiş "selvi ağaçları"ndan oluşan malzemeler elde edilmiştir. Bilhassa Kelermes mezarlarındaki İskitlerin yönetici unsurlarına ait mezarlar, net bir görüntü ile diğerlerinden ayrılır niteliktedir. Tuallagov, eşzamanlı basit toprak mezarlardan ayrılan bu İskit definlerinin İskit beylerine ait olduğunu beyan etmiştir (Tuallagov, 2017, s.39). Bunlar bazı araştırmacılar tarafından İskit ordusunun Kafkaslar üzerinden kuzey bozkırlarına dönüşün hemen ardından gelen zamanla ilişkilendirilmiştir (Phillips, 1972, s. 136). Piotrovskiy, Kuban sahasındaki Kelermes ve Melgunov bulgularına dikkat çekerek buradaki malzemenin, İskitlere atfedilen Asya içlerindeki kurgan bulgularıyla benzerliğinin altını çizmiştir (Piotrovskiy, 1954, s. 154). Bu hususta meseleyi bir adım daha ileri taşıyarak, Urartu kazılarında ele geçirilmiş olan bıçak sapı niteliğindeki boynuz, koç boynuzlu griffin türden bulguları İskit sanatı dahilinde yorumlayarak, Kelermes malzemesi ile kıyaslamıştır (Piotrovskiy, 1954, s. 142). Ona göre Ön Asya'daki kazılarda elde edilen İskit tipli bronz ok uçları ile bir takım süs eşyaları Kuzey Kafkasya'daki bulgularla aynı karakteristik özellikleri taşımaktadır. Galanina da Ziviye'deki hayvan üsluplu sanat malzemeleri ve diğer bulguları Kelermes'tekiler ile mukayeseye gidenler arasındadır (Galanina, 2006, s.10). İskitlerin Ön Asya'yı istilaları arifesinde sahip oldukları kültürel unsurlara dair yalnızca genel bir kanaate sahip olduğunu bildiren Artamanov, söz konusu bronz ok uçlarının İskitler arasında istila hareketinden önce ve sonra da varlığını koruyan nesnelere arasında olduğunu altını çizmiştir (Artamanov, 2020, s. 48). Kuban mıntıkasından Ön Asya'daki bulgu alanlarına kadar geniş bir arazide farklı zaman dilimlerine tarihlendirilmiş bulgular İskit kültürel devamlılığını gözler önüne sermektedir.

Günümüz Azerbaycan Topraklarında İskitler

Kuban sahasından itibaren rastladığımız İskit kurganları arasında daha güneyde bulunan ve günümüz Azerbaycan topraklarında yer alan Mingeçevir mezarları bölgedeki İskit varlığını doğrulayan önemli bulgu alanları arasındadır. Çalışmamızda Azerbaycan sınırlarında yer alan Mingeçevir'deki İskit arkeolojik malzemeleri üzerinde daha ayrıntılı durulacaktır.

Mingeçevir Arkeolojik kompleksi, Azerbaycan'daki Bozdağların güney eteklerinde, Kür Irmağının her iki yakasını kapsayan alanda yer almaktadır (Aslanov vd., 1959, s. 7). Bu sitedeki en erken buluntular MÖ. 3. binyıla (Erken Tunç Çağı) tarihlendirilirken, alanın MS 17. yüzyıla kadar götürülebilen eski bir yerleşim bölgesi olduğu tespit edilmiştir (Aslanov vd., 1959, s. 7). Henüz 1871 yılında arkeolog ve doğa bilimci Friedrich Bayern, "O Drevnih Soorujeniyah na Kavkaze"¹² başlığını taşıyan makalesinde Mingeçevir'deki yapılara dikkat çeken ilk isimlerden biri olmuştur. Bu çalışmanın ardından uzunca bir süre Mingeçevir'e dair yeni bir araştırma yapılmamıştır. 1935 yılına gelindiğinde Prof. Pakhomov öncülüğünde başlatılan çalışmalar Mingeçevir'de iki eski mezarlığın daha gün yüzüne çıkarılmasını sağlamıştır. Daha sonra Azerbaycan Bilimler Akademisi'nin kontrolünde Nisan 1946'dan Ağustos 1953'e kadar S. M. Gaziyev başkanlığındaki bir grup arkeolog tarafından kazılar sürdürülmüştür. Kür Irmağının sağ yakasında gerçekleştirilen çalışmalar iki yerleşim yerinin tespiti ve dört büyük mezar alanının keşfi ile neticelenmiştir. Böylelikle Mingeçevir Arkeolojik Kompleksi güney Kafkasya'da açılan en büyük arkeolojik site olarak zikredilmeye başlamıştır.

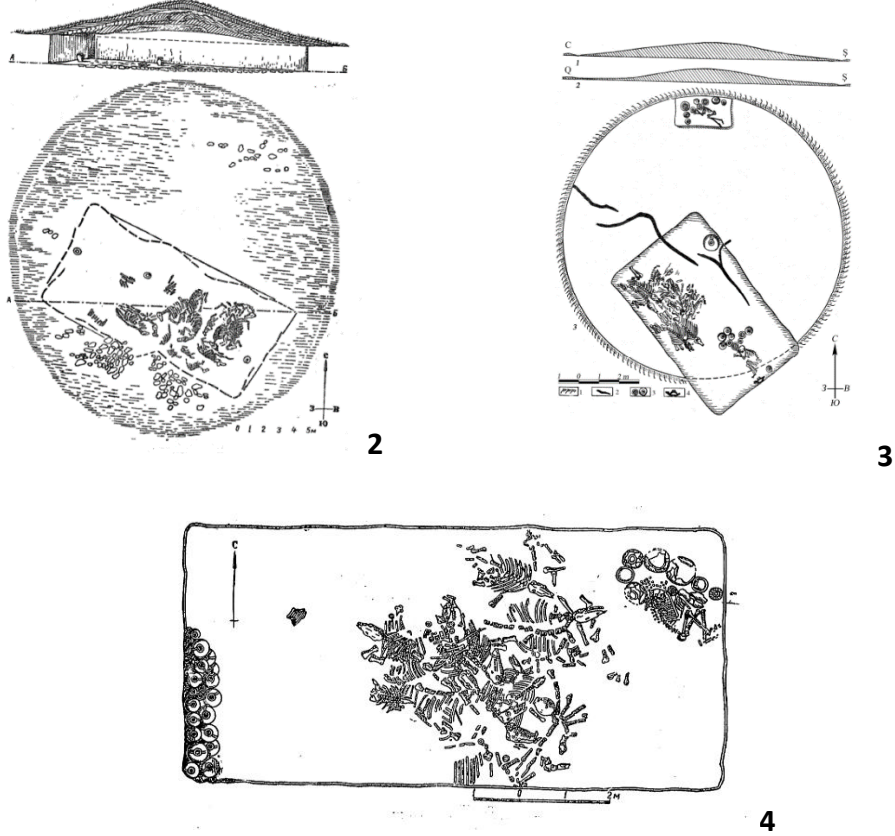
Mingeçevir'de elde edilen bulgular farklı zaman dilimlerinde farklı etnik grupların burada söz sahibi olduğunu gösterir niteliktedir. Bu durum uluslararası ticaretin canlı bir şekilde yaşandığı antik kentler arasında ortak bir özellik olarak yorumlanmıştır. (Mamedov, 2019, s.21) Burada gün yüzüne çıkarılan bulgular ve mezarlıkların tarihlendirilmesi meselesine değinen araştırmacılardan biri olan Kossak, kurganlardan elde edilen örneklerin yalnızca yerel gelenekle açıklanamayacağını ve yeni bir nüfusun bölgeye müdahalesinin kesin olduğunu vurgulamıştır (Hasanov, 2017, s. 113).

Azerbaycan topraklarında yer alan bu en büyük arkeolojik site alanında arkeologlar tarafından 20 kadar kurgan tipinde mezar tespit edilmiştir. Bunların tamamı Kür Nehri'nin sağ tarafında yer almaktadır. 8 Kurgandan oluşan merkezde yer alan kurganlardan 5 tanesi kazılmış, 3 tanesi ise tahribata uğramıştır. Merkezdeki kurganların batısında da bir sıra halinde dizilmiş 10-12 kurgan yer almaktadır (Aslanov vd., 1959, s. 90). Açılan 5 kurgan mesafe bakımından yakınlık arz etmekte ve 4 tanesi dairesel biçimde kubbeli bir biçimde hazırlanmıştır. 50-100 m²lik genişliklerine rağmen mezar odalarının tek kişilik hazırlandığı görülmüştür (Aslanov vd., 1959, s. 90-91).

Mingeçevir'de açılan kurgan tipindeki yapılar MÖ. VII. yüzyıla birlikte bölgede yeni bir etnik grubun tesirini açık bir şekilde göstermektedir (Aliyev, 1979, s.6). Bununla birlikte söz konusu kurgan yapısı ve içerisindeki malzemeler bu mezarların Karadeniz'de açılan İskit kurganları ile mukayesesine imkân vermektedir. Aliyev, bu hususta aradaki benzerliği gösteren önemli delillerden biri olarak İskit topluluklarının cenaze merasimlerindeki bir ayrıntı olarak görülen at gömülerine dikkat çekmiştir (Aliyev, 1979,

¹² Bayern F., "Sbornik Svedeniy o Kavkaze", 1871, том 1, ss. 298-327.

s. 7). Mingeçevir'deki 1 nolu kurganın 75 m. kuzeybatısında yer alan ve 1946 yılında açılmış olan 2 nolu kurganda 8 adet at iskeleti tespit edilmiştir (Aslanov vd., 1959, s. 96). Bunun yanında 3 nolu kurganda 4, 4 nolu kurganda 6 ve 5 nolu kurganda 2 adet at kurbanı ile karşılaşmıştır. Kurganlardan elde edilen malzemeyi değerlendiren Aliyev, bu bulguları, İskit göçebelerinden hatırı sayılır bir kısmının bir süreliğine Trans-Kafkasya'nın güneydoğusuna yerleştiklerine delil olarak sunmuştur (Aliyev, 1979, s. 10).

Görsel. 2,3,4: Mingeçevir 2,3 ve 4 Nolu Kurganlar (Aslanov vd, 1959, s. 94,106,108)

Mingeçevir kurganları hakkında önemli çalışmalara imza atan İone, bu mezarlıklarda yer alan İskit tipi bulguların 24 çukur mezardan ibaret olduğunu bildirir. Kazıların gerçekleştirildiği 1946 yılından itibaren bu bilgi, konuyu değerlendiren pek çok araştırmacı tarafından tekrarlanmıştır. Ancak Mingeçevir'deki bulgular hakkında son yıllarda en ciddi çalışmalara imza atan Hasanov, burada İskit tipi buluntulara sahip ek mezarların kazıldığını da hatırlatarak (100 ve 122 nolu gömüler), Mingeçevir'de bu türden toplam 39 mezarın varlığına dikkat çeker (Hasanov, 2021, s.14). Bununla birlikte Mingeçevir mezarlık alanının tam olarak kazılmamış olduğunu ve rezervuar inşaatı nedeniyle bazı kısımlarının sular altında kaldığını da ifade etmek gerekir.

Mingeçevir kurganlarından elde edilen bulgular özellikle Trans-Kafkasya ve Ön Asya'daki İskit hareketlerine dair bilgi aktaran Asur ve Pers kaynakları ile eski batı yazarlarının eserlerinde işaret ettikleri İskit varlığını doğrulayıcı türdendir. Sözünü ettiğimiz yazılı kaynaklarda günümüz Azerbaycan topraklarında olası bir İskit krallığının varlığını düşündüren kayıtlar, özellikle Mingeçevir kazılarında sonra daha sık gündeme

getirilmiştir. Mingeçevir’de İskitlere atfedilen bulgulara ek olarak Azerbaycan’ın çeşitli yerlerinden elde edilen diğer İskit arkeolojik verileri, bölgedeki İskitlerin kalıcılığı noktasında daha güvenilir tezler üretmenin önünü açmıştır.

Eldeki güçlü verilere rağmen özellikle Kuzey Azerbaycan’daki İskit tipi malzemelerin varlığını yeterli bir kanıt olarak görmeyen araştırmacıların varlığından da bahsetmemiz gerekir. Burada önemli bir ayrıntı olarak bölgedeki İskit kalıntılarının MÖ. VII. yüzyıldan çok daha geç bir zaman dilimine tarihlendirilmesi veya Pogrebova’nın da iddia ettiği gibi yerli halk ile temasın bir neticesi olabileceği gibi hususlar, Azerbaycan topraklarındaki kadim İskit krallığı tezlerine temkinle yaklaşanların iddiaları arasındadır (Hasanov, 2012, s. 520). Ancak Urartu kazılarını yorumlayan Piotrovskiy gibi araştırmacıların özellikle Trans-Kafkasya’daki İskit hatıralarının yalnızca karşılıklı değiş tokuşla sınırlı kalmadığına yönelik ifadelerini hatırlatmak gerekmektedir. Ona göre; bölgede faaliyet gösteren İskitler, Urartu ve Asur çevresine ciddi oranda nüfuz etmeyi başarmışlardır (Piotrovskiy, 1954, s. 144). Hasanov, bu hususta can alıcı bir ayrıntıya dikkat çekerek, Azerbaycan’daki İskit varlığını sorgulayan araştırmacıların 1950’lerden bu yana “İskit üçlüsü” olarak bilinen tanımlamayla yola çıktıklarını belirterek önemli bir yanılığya işaret etmiştir (Hasanov, 2012, s. 520). İskit üçlüsünde öngörülen kriterler; belli silah bulguları (tipoloji), at koşum parçaları ve hayvan üsluplu sanat malzemeleridir. Bu konuda eleştirilerini dile getiren Hasanov, İskit defin ritüellerinin de hesaba dahil edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹³ Olkhovsky’nin de “İskit üçlü”sünün genişletilmesi gerektiğine yönelik açıklamalarına yer veren Hasanov, buradaki kriterleri; 1) kurganın yapısı 2) düzenlenmesi 3) kullanılan yapı malzemeleri; 4) ayin ve ritüel unsurları; 5) ideolojik nitelikteki nesnelere (örneğin, çanlar) 6) dünya görüşünü yansıtan seramik süslemeler şeklinde güncellemiştir (Hasanov, 2012, s. 521).

Mingeçevir’deki “İskit krallığının” varlığına şüphayle yaklaşan isimlerden bir diğeri de Halilov’dur. Halilov, Kimmerlerin ardından Ön Asya’da görünen İskitlerin Azerbaycan topraklarındaki durumunu, bahis konusu dönemle alakalı en ciddi problemlerden biri olarak değerlendirmiştir (Halilov, 1971, s.183). Farklı dönemlere tarihlenen Gence, Gedebey, Sarı Tepe gibi kazı alanlarındaki İskit tipi malzemeyi yorumlayan Halilov, Azerbaycan topraklarında İskitlerle alakalandırılabilir en yoğun bulgunun Mingeçevir mezarlarından geldiğini inkâr etmemiştir (Halilov, 1971, s.185). Ancak buna rağmen çalışmasında İskit savaşçılarına ait olarak kabul edilen ok uçlarının yerli halk arasında da üretimini açıklamaya gayret etmiştir. Dahası Mingeçevir’deki iskeletlerden 21 adet kafatasına (15 erkek ve 6 kadın) dair Kasumova’nın antropolojik verilerini öne sürerek, bunların Dinyeper bölgesindeki İskit kalıntıları ile farklılık arz ettiğini bildirmiştir (Halilov, 1971, s. 187). Halilov, netice itibariyle İskitlerin Azerbaycan’da kısa süreli kaldıklarını ve burada yalnızca Ön Asya’ya düzenledikleri seferlerde kullanacakları askeri garnizonlar oluşturduklarını ifade etmiştir (Murzin, 1990, s.46). Tarafımızca bu ifadeler Halilov’un Mingeçevir’deki İskit malzemesini tarihlendirmesi ile çelişki içerisindedir. Nitekim Kimmerleri kovalama hadisesinden, bulguları tarihlediği 6-5. yüzyıla kadar bir asrı bulan

¹³ Hasanov bu hususta Pogrebova’nın gerçekleştirdiği çalışmalarda ritüel özelliklerinin dikkate alınmadığını, İskit definlerini yalnızca at mezarlarının varlığı yada yokluğu durumuna indirgediğini ve aynı şekilde Halilov’un da benzer bir bakış açısıyla meseleyi değerlendiğini; onun Azerbaycan topraklarında ‘İskit’ görünümündeki buluntuların çoğunun silah ve süslemeler olduğu, gündelik ev eşyaları ve aletlerin bulunmadığını bildirdiğini hatırlatmaktadır (Hasanov, 2012, s. 520; Halilov, 1971, s. 186).

bir zaman zarfı dikkat çekmektedir. Bu uzun periyod, kendi başına, İskitlerin bölgede kalıcı olduklarını göstermeye yetmektedir.

Mingeçevir'deki İskit çağına tarihlenen kurganların çoğunda tek define rastlanırken bazılarında iki iskelet çıkarılmıştır (Hasanov, 2021, s. 14). İskeletlere açılan erkek mezarlarının ağırlıklı bir biçimde savaş aletleri barındırdığını ve bunlar arasında İskit tipli ok uçlarının ağırlıklı olduğunu ifade etmiştir. Bıçak, hançer gibi savaş aletlerinin bulunduğu kurganlarda bir takım ziynet eşyaları da göze çarpmaktadır. Elde edilen malzemeleri yalnızca savaşçılıkla alakalı görmek, İskitlerin bölgeyi sadece askeri bir üs olarak kullandıkları görüşünü savunanlar tarafından bir delil olarak kullanılmıştır. Buna karşın Artamanov'un, bronz temrenlerin ticarete takas aracı olarak kullanıldığına yönelik açıklamalarını hesaba dahil etmek gerekir (Artamanov, 2020, s. 49).

Mingeçevir'deki ziynet eşyaları arasında zoomorfik yan kulplu üç bronz ayna pek çok araştırmacı tarafından incelemelere konu olmuştur. Halilov, söz konusu bronz aynaların tartışılmaz şekilde İskit menşeli olduğunu kabul etmiştir (Halilov, 1971, s. 186). Elde edilen bu aynalar Kuzey Karadeniz, Kafkasya ve Karpat Havzasında yaygınlık kazanmış türdedir (Hasanov, 2021, s. 14). Mingeçevir'deki kazılardan çıkarılan bu aynaların birinde dağ keçisi tasviri bulunmaktadır. Bu zoomorfik görüntüler, Kuzey Karadeniz ve Karpat Havzası aynalarından bazı farklılıklarla ayrılmaktadır. Hasanov, aynalara dair gerçekleştirdiği çalışmada diğer araştırmacıların da görüşlerine yer vererek Mingeçevir'deki aynaların kökenine dair tartışmaları gözden geçirmiştir. Skudnova, kulplu aynaların Çin menşeli olduğunu ve MÖ. VI. yüzyılda İskit kültürüne girdiğini daha sonra Yunan kültürünün etkisiyle İskit ustalarının yan sapı uyarlamaya başladıklarını ileri sürmüştür (Hasanov, 2021, s. 16). Buna karşın Chlenova, benzer tipteki aynaların İç Asya'daki yaygınlığına dikkat çekmiştir. MÖ. 2. binyılda Kırgızistan'da, 1. binyılın başlarında Fergana'daki Dalverzin ve Chust yerleşimlerinde ve Kazakistan'daki Kökshetau'da benzer ayna tiplerine rastlanmıştır. Chlenova bu bilgilere dayanarak, aynaların İskitlere ve Yunanlılara Orta Asya kültürleri tarafından tanıtılmış olabileceği sonucuna varmıştır (Hasanov, 2021, s. 16).

Görsel.5: Mingeçevir'de bulunan aynalar (Hasanov, 2021, s. 16)

Mingeçevir'deki mezarlarda dikkat çeken bir ayrıntı olarak, 1946'da lone tarafından kazılan 24 mezarın 17'sinde defin esnasında naaşın sol ayağından 50 cm. kadar uzağında ve mezarın güneydoğu ucunda yer alan büyük boyutlu kaplar görölmektedir. Ölen kimsenin ayak ucuna bırakılan bu tür kaplara Kazakistan'daki Uygarak İskit mezarlarında da rastlanmaktadır (Hasanov, 2021, s. 19). Bu türden ritüeller İskit kurganları arasındaki kültürel bütünlüğü göstermesi bakımından da önemlidir.

Mingeçevir'deki kurganları inceleyenlerden Goshgarli bölgedeki İskit varlığı sorununa dair; "Güney Kafkasya'daki bu mezarların bölgede uzun süredir yaşayan İskit etnik gruplarına ait olduğunu sağlam bir şekilde ifade edebiliriz" demektedir (Mamedov, 2019, s. 22). Dyakonov daha temkinli bir şekilde, uzun iskeletli Mingeçevir toprak mezarlarını, İskit ve yerli nüfusun karışık mezarları olarak değerlendirmiştir (Halilov, 1971, s.184). Borozdin'e göre, Mingeçevir kurganlarındaki at koşum takımlarına dair bulgular, diğer kültürel malzemelerle birlikte açık bir şekilde İskit cenaze töreninin varlığını göstermektedir.

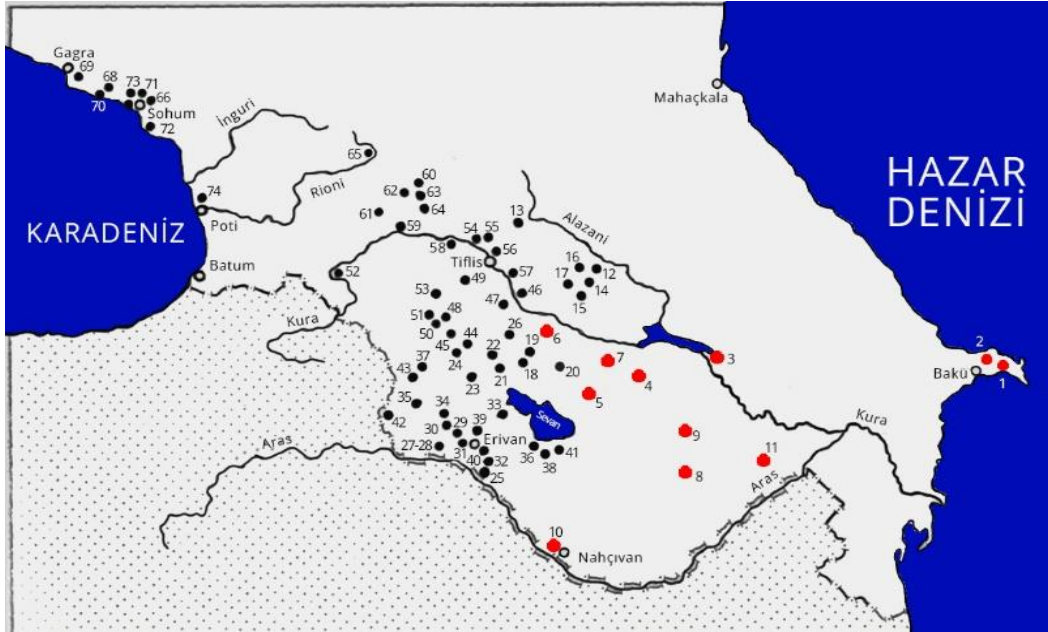
Mingeçevir kurganlarının tarihlendirilmesi konusuna değinecek olursak; öncelikle İskit tipi olarak tanımlanan bronz temrenlerin bu hususta belirleyici olduğunu ifade etmemiz gerekir. Bu konuda Melyukova ve diğer araştırmacıların açıklamaları, söz konusu ok uçlarının MÖ. VII. yüzyıla ait olduğu fikrini öne çıkartmıştır. Murzin, sözü edilen ok uçlarının Kafkasya üzerinden gerçekleştirilen İskit seferlerinin tarihi ve güzergahını belirlemedeki kilit role vurgu yapmıştır (Murzin, 1990, s. 41). Tarihleme hususunda Gaziyev MÖ. VII-VI, lone ve Goşgarlı MÖ. VII-IV yüzyılları öne sürmüşlerdir. Kurochkin de buradaki İskit kurganlarının MÖ. 7. yüzyıla ait olduğunu düşünenler arasındadır (Hasanov, 2012, s. 524). Ilinskaya ve Terenozhkin, Mingeçevir kurganlarını MÖ. VII. yüzyıla tarihlendirerek, buradaki bulguları, İskit kültürünün yerel çevreye nüfuzunun kanıtı olarak değerlendirmişlerdir (Hasanov, 2017, s. 113). Bu araştırmacılar aynı zamanda Mingeçevir kurgan dönemini; "en erken İskit dönemi" şeklinde nitelendirerek, bu atlı göçebelerin Güney Kafkasya'daki ilk izleri olarak değerlendirmişlerdir (Hasanov, 2012, s. 522; Hasanov, 2017, s. 117).

Hem Mingeçevir kurganlarının tarihlendirilmesi meselesi hem de bölgedeki İskit varlığı noktasında bir diğer önemli bulgu olarak at koşum takımı parçaları da önem arz eder. Hasanov'un özellikle üç delikli bronz yanak parçaları (bitler) bulgularını değerlendirdiği çalışması bu konuda son derece aydınlatıcıdır. Azerbaycan topraklarında yer alan Mingeçevir, Küçük kurgan, şemkir, Kalakent ve Lenkeran'da elde edilen bronz bitler söz konusu çalışmanın odak noktası olmuştur. Zikredilen bulgular hakkında yapılmış araştırmalar özellikle Mingeçevir kurganlarının MÖ. IX ila VII. yüzyıl arasındaki bir zaman dilimine tarihlendirilmesi gerekliliğinin altını çizmektedir. G. Kossak; MÖ. IX ve VIII. yüzyıl aralığını, A. I. İvançik MÖ. IX. yüzyılı, İessen; MÖ. VII. yüzyılı (Hasanov, 2017, s. 113), Pogrebova ise MÖ. VIII. yüzyılın ikinci yarısını öne çıkartmışlardır (Hasanov, 2017, s. 114). Terenozhkin, İskitlere atfedilen bu üç delikli bitlere Doğu Avrupa'nın güneyindeki kazı alanlarında da rastlandığına ve İskit arkaik dönemine tarihlendiğine vurgu yapmıştır.

Azerbaycan topraklarında İskit eserlerinin elde edildiği bir başka kazı alanı Milsko-Karabağ bozkırındaki Küçük Kurgan'dır. Ağcabedi'de yer alan kurganda çok sayıda

boncukla, 21 adet seramik kap elde edilmiştir. Bunlarla birlikte at koşum takımına dair parçalar bulunmuştur¹⁴. Mingeçevir kurganları ile benzerlik arz eden bu kurganda başı kesik bir at iskeleti ve aynı mezarda bir insan iskeletine rastlanmıştır¹⁵ (Esayan&Pogrebova, 1985, s. 23; Quliyev, 2008, s. 264-265). Aynı şekilde Mingeçevir 2 kurganından elde edilen bronz bitler ile Küçük kurgan bulguları arasında aynılık söz konusudur (Hasanov, 2017, s. 113). Bu kurgandaki eşyalar, Ziviye'de bulunan İskit hazinesindeki malzemelerle de benzerlik arz etmektedir. İessen, Küçük Kurgan kompleksini İskitlerin Ön Asya'da olduğu zamanla ilişkilendirmiştir (Kiyaşko & Korenyako, 1976, s. 171-172). Ayrıca buradaki bulguları Kelermes, Ulski Aul ve Mingeçevir'dekiler ile kıyaslayarak İskit tipli bu malzemeleri MÖ. 650-600'lere tarihlendirmiştir (Hasanov, 2012, s. 521). Yine Küçük kurganda bulunan İskit tipi ok uçları Kelermes ve Melgunov kurganlarındaki bulgularla yakınlık arz etmekte ve bunların tarihlendirilmesi için de MÖ. VII ve VI. yüzyıllar önerilmektedir¹⁶ (Hasanov, 2012, s.521). İessen, Küçük kurganın tarihlendirilmesi için MÖ. VII. yüzyılın ikinci yarısını önerirken (Hasanov, 2017, s. 114), Pogrebova aynı yüzyılın başlarını işaret etmiştir (Hasanov, 2017, s. 115).

Mingeçevir ve Küçük kurganla birlikte günümüz Azerbaycan topraklarının muhtelif bölgelerinde de İskitlerle ilişkilendirilen birtakım bulgularla karşılaşırız. Esayan ve Pogrebova'nın hazırlamış olduğu haritada Trans-Kafkasya'daki İskit bulguları titiz bir biçimde işaretlenmiş ve bunlar hakkında bazı açıklamalara yer verilmiştir (Bk. Harita:3).

Harita.3: Kırmızı işaretle gösterilen yerler günümüz Azerbaycan topraklarındaki İskit arkeolojik verilerine aittir. (Yesayan&Pogrebova, 1985, s. 20)

¹⁴ Hasanov, Küçük kurgandan çıkarılan at alınlığının Ziviye bulguları ile yakınlığına işaret ederken, bükümlü, bronz halkalı bitlerin Mingeçevir 2 nolu kurganla benzerlik gösterdiğini ifade etmiştir (Hasanov, 2012, s. 521).

¹⁵ 15 m. çapındaki toprak mezarda, odanın güneybatı tarafında bir insan iskeleti ile yanında kesilmiş bir at başı yer almaktadır (Hasanov, 2012, s. 521).

¹⁶ Trans-Kafkasya'daki İskit bulgularına dair açıklamalarında İessen, Küçük kurgandan elde edilen malzemelerin MÖ.. 7. yüzyıla ait olduğunu beyan etmiştir (Esayan&Pogrebova, 1985, s. 23).

Yukarıdaki haritada 1 nolu bulgu yeri olarak işaretlenen Abşeron'daki 4 nolu mezardan MÖ. VII ve VI. yüzyıllara tarihlenen İskit tipi ok uçları kayda geçirilmiştir. 2 nolu bulgu yeri Gürgen'den de yine İskit tipi ok uçları bulunmuştur. 4 nolu Gence'den Krupnov'un da hakkında çalışma yaptığı sivri başlıklı bir kil heykel elde edilmiş ve daha geç bir tarihleme ile MÖ. IV ve III. yüzyıllara ait olduğu ileri sürülmüştür (Esayan&Pogrebova, 1985, s. 22). 5 nolu Gedebey ve Kalakent'teki MÖ. VII ve VI. yüzyıllara tarihlendirilmiş 48 numaralı mezardan 8 İskit tipi ok ucu bulunmuştur. 6 nolu Saritepe'deki bulgu alanından sırt üstü yatırılmış bir erkek iskeleti ve İskit tipi bronz ok uçları elde edilmiştir. 7 nolu Keçili bulgu alanında ise Nerimanov'un çalışmaları neticesinde İskit tipi bir ok ucu bulunmuştur. 8 numaralı alan ise Hankendi yöresindeki müzede bulunan ve menşei belli olmayan demir bir akinak bulgusunu ifade etmektedir. 9 nolu Dağlık Karabağ'ın Mardakert bölgesindeki bulgu alanında MÖ. VII ve VI. yüzyıllara ait olduğu düşünülen İskit tipi ok uçları bulunmuştur. 10 nolu bulgu yeri olarak Nahçıvan'daki Kültür Müzesinde sergilenen ve Nahçıvan'ın çeşitli yerlerinden elde edilen İskit ok uçları bildirilmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

İskitler, Kafkasya'daki çeşitli rotalar üzerinden Trans-Kafkasya ve günümüz Anadolu topraklarına girdiklerinde dönemin iktidar mücadelelerinin bir parçası olmaktan kaçamamışlardır. Eskiçağın güçlü imparatorlukları Asur-Urartu ve Medlerle münasebetler tesis eden İskit yöneticileri bu ilişkiler dahilinde yazıya sahip olan söz konusu toplulukların tarih kayıtlarında zikredilmeye başlamışlardır. Bunun yanında Herodotos ve ardılları da özellikle İskitlerin Ön Asya serüvenlerine dair bazı hadiseleri aktarmaktan geri durmamışlardır. Buna rağmen yazılı kaynaklar Trans-Kafkas ve eskiçağ Anadolu'sundaki İskit tarihi serencamının net bir tablosunu çıkartma noktasında yetersiz kalmaktadır. Bu hususta kendilerine has kurgan kültürüne sahip olan ve erken atlı göçebe topluluklar arasında yüksek bir medeniyetin temsilcisi olarak tanımlanan İskitler, söz konusu bölgelerde ayırt edilebilir bir takım arkeolojik hatıralar bırakmışlardır. Gerçekleştirilen kazılarda elde edilen malzemeler yazılı kaynaklardaki İskit anlatılarını tamamlama noktasında büyük kıymete sahiptir. Çalışmamızda günümüz Azerbaycan topraklarında İskitlerle alakalandırılan bulguları yazılı kaynaklardaki bilgilerle birlikte değerlendirerek, Trans-Kafkasya'daki İskit varlığı meselesini gündeme getirmeye gayret ettik.

Gerek Ön Asya gerekse Kafkasya'da ve dahi Karadeniz'in kuzeyindeki kurgan alanlarında Tuallagov'un da ifade ettiği üzere (Tuallagov, 2017, s. 37) Kimmer ve İskit bulgularını net bir şekilde ayırmanın pek de mümkün olmayışı, çalışmanın zorluklarından biridir. Bunun yanında pek çok çalışmada müşterek bir biçimde ifade edildiği üzere İskitlere ait olduğu kabul gören ok uçları, zoomorfik nesnelere ve kurban ritüellerine dair bulgular tartışma konusu olarak belirlenen coğrafyalardaki İskit varlığını sorgulamaya hizmet etmektedir. Özellikle Ön Asya'daki İskit izlerinin hem yerli hem de yabancı literatürde farklı çalışmalarla gündeme getirildiğini görmekteyiz. Söz konusu araştırmalara ilave olarak çalışmamızda yalnızca günümüz Azerbaycan topraklarındaki İskitlerin varlığı meselesini değerlendirdik. Bu hususta Mingeçevir bölgesindeki

kurganlar üzerinde daha ayrıntılı durarak, Azerbaycan'dan günümüz Doğu Anadolu'suna uzanan hat üzerinde İskitlere ait veriler incelenmiştir.

Makale içerisinde Azerbaycan özelinde isimlerini zikrettiğimiz kurgan alanlarındaki, İskit bulguları kabaca MÖ. VII ve IV. yüzyıllar arasına tarihlenerek, Ön Asya'ya düzenlenen seferler esnası ya da sonrasındaki sürece vurgu yapılmıştır. Bunlarla birlikte İskitlerin bölgede kalıcı bir şekilde yerleştiklerine yönelik tezler de öne sürülmüştür. Açılan bazı kurganlarda İskit nesnelere ile birlikte Ön Asya tipi bulgulara rastlanması bazı araştırmacıları bölgedeki İskit hatıralarını Ön Asya seferleri dönüşündeki süreçle alakalandırmasına dayanak oluşturmuştur. Bununla beraber farklı zaman dilimlerine tarihlenen ve Kuzey Kafkasya'daki İskit kurganları ile benzerlikler arz eden, zengin içerikli gömü alanları bölgede kalıcı bir İskit krallığının delaleti olarak yorumlanmıştır.

Çalışma içerisinde belirtilen bulgular İskitlerin, Trans-Kafkasya topraklarını yalnızca bir askeri üs olarak kullanmadığını, bölgede uzun süreli yerleşimler oluşturduklarını gösterir niteliktedir. Bunlar arasında özellikle at kurbanına dair bulgular, bronz ok uçları ve zoomorfik nesnelere İskitlerle özdeşleştirildiği görülmektedir. Bölgede açılan mezarlarda ağırlıklı olarak erkek gömülerine ulaşılması kurganların yalnızca sefer zamanı ile alakalı bulunmasına neden olan unsurlardan biridir. Ancak bazı kurganların yağmalandığı ve içerisinden herhangi bir iskelete ait kalıntının bulunmadığı da unutulmamalıdır. Bunlardan bir kısmının kadın cenazelerine ait olabileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir. Ayrıca savaşçılıkla ilgili bulguların yanında gündelik eşyaların, kap-kacak, boncuklar ve çeşitli ziynet eşyalarının da kurganlardan sıklıkla elde edildiği görülmektedir.

Azerbaycan'da Mingeçevir ve diğer bölgelerden elde edilen bulgular İskitlerin Trans-Kafkasya'ya, Anadolu seferleri arifesinde yerleşmeye başladıklarını düşündürmektedir. Manna krallığı ile kurulan ilişkiler vasıtasıyla İskitlerin bölgede meskûn hale gelmeye ve güçlenmeye başlamış olmaları muhtemeldir. Bölge siyasetinde tanınmış bir figür olarak bilinen İskitler, Asur topraklarını kuzeyden tehdit eden Kimmerler karşısında ilk alternatif olmuşlardır. Asur ve diğer imparatorluklarla kurulan siyasi münasebetler dahilinde, İskitlerin, Trans-Kafkasya merkezli bölgelerinden askeri yardımlar tesis ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim eskiçağ Anadolu'sundaki savaşlara ve ayrıca Orta Doğu'ya kadar uzanan seferlere iştirak etmişlerse de daha ağırlıklı olarak Trans-Kafkas topraklarına yakın alanlarda kurgan hatıraları bırakmışlardır.

İskitlerin Trans-Kafkasya topraklarına inişlerinde Derbent'ten ziyade orta Kafkas geçitlerini daha aktif bir biçimde kullandıkları anlaşılmaktadır. Kuban bölgesindeki İskit kurganları ile mukayese edildiğinde Trans-Kafkasya'daki bulgu alanlarının daha sade bir görüntü arz ettikleri söylenebilir. Özellikle Anadolu'da İskit gücünün çöküşü, Trans-Kafkasya merkezli bir İskit krallığını da tehdit edecek olduğundan, İskitler kademeli bir şekilde Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelerine çekilmişlerdir. Bu çekilme esnasında Kuban bölgesindeki kurganlar, Ön Asya menşeli ürünleri de içerecek türden zengin bulgu alanlarına dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

- Aliyev, İ. (1979). O Skifah i Skifskom Çarstve v Azerbaydjane, Peredneaziatskiy Sbornik- III, Istoriya i Filologiya Stran Drevnego Vostoka, Moskva, 4-14.
- Artamanov, M. İ. (2020). *Kimmerler ve İskitler başlangıcından M.Ö. IV. yüzyıla kadar* (M. Şen, çev.). Selenge Yayınevi.
- Aslanov, G. M., Vaidov, R. M., & İone, G. İ. (1959). *Drevniy Mingeçaur: Epoha Eneolita i Bronzi*. Bakü.
- Belli, O., & Ceylan, A. (2002). 2000 yılı Anzaf kaleleri kazı ve onarım çalışmaları. 23. *Kazı Çalışmaları Toplantısı 2* içinde (s. 275-286). Ankara.
- Belli, O. (2010). 2008 yılı Van-Yoncatepe Sarayı, Nekropolü ve Aşağı Kenti kazıları. 31. *Kazı Çalışmaları Toplantısı-1* içinde (s. 95-120). Ankara.
- Belyavskiy, V. A. (2011). *Vavilyon Legendarniy i Vavilyon İstoriçeskiy, Lomonosov*. Moskva.
- Çernikov, S. S. (1965). *Zagadka Zolotogo Kurgana, Nauka*. Moskva.
- Çilingiroğlu, A. (2005). Bronze Arrowheads of Ayanis (Rusahinili Eiduru-kai): Indicate Ethnic Identity? In *Anatolian Metal-III Symposium* (pp. 63-66). Bochum.
- Erzen, A. (1968). Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 17(2), 77-90.
- Erzen, A. (1981). 'Toprakkale Kazısı 1977 Çalışmaları. *Türk Arkeolojisi Dergisi*, 25(2), 69-70.
- Galanina, L. K. (2006). *Skifskiye Drevnosti Severnogo Kavkaza v Sobranii Ermitaja: Kelermesskiye Kurgani*. Sankt-Peterburg.
- Halilov, D. A. (1971). Arhheolojiçeskiye Nahodki "Skifskogo" Oblika i Vopros o "Skifskom Çarstve" na Territorii Azerbaydjana. In P. D. Liberov & V. İ. Gulyayev (Eds.), *Problemi Skifskoy Arheologii* (pp. 183-187). Moskova.
- Hasanov, Z. (2017). Udila i Psalii Rannego Jeleznogo Veka, Naydennie v Azerbaidjane. *Arheologiya*, 3, 105-119.
- Hasanov, Z. (2012). Pogrebalni Obriad kak Osnova Vyjavleniya Sobstvenno Skifskih Kurganov Azerbaydjana. In *Peregrinationes Archaeologicae In Asia et Europe Joanni Chochorowski Dedicatae* (pp. 519-527). Kraków.
- Hasanov, Z. (2021). Olbian Style Bronze Mirrors with Zoomorphic Handles from Mingachevir, Peoples in the Black Sea Region from the Archaic to the Roman Period. M. Manoledakis (Ed.), *Archaeopress Archaeology* (pp. 13-22).
- Herodot, (2006). *Tarih* (M. Ökmen, çev.) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kiyaşko, V. Ya., & Korenyako, V. A. (1976). Pogrebenie Rannego Jeleznogo Veka u G. Konstantinovska-na- Donu. *Sovetskaya Arheologiya*, 170-177.
- Mamedov, E. V. (2019). Gruntovi Pohovannya Antiçnogo Mingecevira (Samunisa). *Istoriya*, 2(141), 21-26.
- Melyukova, A. İ. (2014), İskitler ve Sarmatlar (İ. Togan, çev.). D. Sinor (Der.), *Erken İç Asya tarihi* içinde (s. 141-166). İletişim Yayınları.
- Mroveli, L. (2014). The lives of the Georgian Kings (D. Gamq'relidze, trans.). *Kartlis Tshovreba A history of Georgia* (pp. 13-76). Artanudji Publishing.

- Murzin, V. Y. (1990). *Proishojdeniye Skifov: Osnovnye Etapı Formirovaniya Skifskogo Etnosa*. Kiev.
- Muscarella, O. W. (1977). "Ziwiye" and Ziwiye: The forgery of a provenience. *Journal of Field Archaeology*, 4(2), 197-219.
- Özgül, O. (2022). Urartu'nun kuzey ve kuzeydoğusundaki Kimmer-İskit varlığına dair yeni görüşler. XVIII. *Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde (X. Cilt, S. Nurdan & M. Özler, haz., s. 607-623). TTK.
- Phillips, E. D. (1972). The scythian domination in Western Asia: Its record in history. *Scripture and archaeology*. *World Archaeology*, 4(2), 129-138.
- Piotrovskiy, B. B. (1954). Skify i Drevniy Vostok. *Sovetskaya Arheologiya*, XIX, 141-158.
- Tuallagov, A. A. (2017). *İskitlerden erken Alanlara Kuzey Kafkasya* (O. Uravelli, çev.). Kafdav Yayıncılık.
- Yesayan, S. A., & Pogrebova, M. N. (1985). *Skifskiye Pamyatniki Zakavkazy*. Moskva.